

1920-1930 чыллардагы хакас проза

20-30 чыллар Хакасияның тархынына наа пілістер, сағыстар тарапчатхан тус чіли кіргеннер. Пу тустаң сығара письменнай хакас национальной литератураның төриріне ондай пол килген.

Хакас прозазының тилиріне национальной чуртастың социальной, экономической паза культурнай сурығларны чарытчатхан улуғ чоох паза чоохтар салылғаннар. Че хакас писательлернің пастағы чоохтары иртіре сынны көзіткен дее полза, оларда иледе көп хоос сомнал парған нимелер пар. Чоохтарда писательлер сын чуртаста полған нимедеңер пазарға сіренгеннер. Андағ чоохтар: В. Кобяковтың "*Мылтых табызы*", "*Хасхыларның унадылған ордазы*", "*Казан*", "*Пасха кізі аңмары*", "*Кірөске түзіргені*" (1935 чч.), М. Коковтың "*Абду*" (1939 ч.).

Хакас литературазының пастағы писательлерінің: А.Топановтың, В.Кобяковтың, К.Самриннің паза ан.пасх. - произведениелерін тиксі көр килзең, оларның аллығ тематиказы кізіні хайхатча: хакас чонының иргідегі аар чуртазы, ырыстығ хоныхтаңар сағынып, аны чағдадар үчүн күрезии, Совет үлгүзі тузында чонның часкалығ хонии тыыпчатханы, істенчі кізінің сағыс-омазы алысчатханы, Хакас чирінде наа кибірлер, наа хоных ондайлары чуртасха кірчеткені.

20-30 чыллардагы прай совет литературазының өөн темазы полған: наа хоных пүдірчеткен кізінің күрезігде, істеністе, үгренисте сағыс-көгізі алғыпчатханы, хылии тапталчатханы.

Хакас улуғ чооғы төреен паза тилеен өөнінде автобиографической улуғ чоох чіли, хайзында, ағаа хоза, матырның аймах-пасха киректері хозыл парғаннар (Г. Кучендаев "*Майорның чуртазы*" (1932), В. Кобяков "*Айдо*" (1934), А. Кузугашев "*Өөрліг нүөрлер*" (1935), М. Коков "*Өріністіг тогазығ*" (1941)). Пу произведениелерде хакас чонның гражданской чаада, ах гвардеецтернің артхан-халғаннарынаң, пайларнаң күрезігде, колхоз хонии пүдіриинде тыып парған хылиин, чарых омазын көрчебіс. Че пастағы чоохтарда, улуғ чоохтарда, кізі

хылии тирең хоосталбацаң. Фольклордағы чіли, оңның паза оңның нимес матырлар тоғыр-пасха көзіділченер. Произведениеде оңның матыр прай хыринаң чахсы кізі полчаң: сіліг чүзүннің, алып осхас сынның, андағох күстіг, прай чирде чиңчеткен хыйға кізі. Оңның нимес персонажтарның, тізең, чүзі соғың, хылии уғаа чабал. Чоохтарның хоос тілі фольклордаң алынған эпитеттернең, тиңнестіріглернең пай полған. Андағ полған пастағы хаалағлар итчеткен литератураның азахтанчатхан, күс алынчатхан тузы.

Че писательлернің узы, пілізі, тапталып, тыып пастабысханда, кізі омазын хоостыры, хылиин чарыдары ідөк аймах пай ондайлығ полыбысхан. Хоос произведениелернің өөн сағызы, талазии, матырларның омалары киртістіг, чарых арах көзіділ сыхханнар. Иди В.Кобяковтың *«Хасхыларның унадылған ордызы»* чооғында, А.Кузугашевтің *«Өөрліг нүүрлер»*, М.Коковтың *«Өріністіг тоғазыг»* улуғ чоохтарында көп кізілернің сағызы, хылығы піріктіріліп, тирең үзүріліп, полған на матыр пос ондайлығ хоосталча. Пу произведениелернің пүдістері дее иптіг, талазығлары даа іле чарыдыл парған.

1934 чылда В.Кобяковтың *«Айдо»* улуғ чооғы чарых көрген. Пу хакас литературазында пастағы автобиографической улуғ чоох. Наа төріпчеткен литератураларда улуғ жанрлар пастағызын пу формада пазылып төрееннер. Авторлар постары көрген, постары араласхан хорығлардаңар чоохтап, чуртастары хоостыра чон хонииндағы алызығларны көзітчеңер.

«Айдо» улуғ чоохта В.Кобяков поэзияның чуртазында полған киректердеңер пасча. Че пу аның на чуртазы нимес. Кічігдең сығара чалчыда чөріп, оолах, іче-пабазох чіли, пайларның ондайларын, оларның чонға хырт көрчеткеннерін сизінче. Улуғ арғыстарының үгредии хоостыра чуртас сынын оңарылып, чонны хулдаң азырар хорығларда аралазып пастапча. Аннаңар Айдо оолахтың чуртазы прай хакас чоңының ирткен чолын чарытча.

Авторның иптіг чооғы, хоос тиңнестіріглер, оолахтың кип-азаан, хылиин хоостырында чонның пай сөзінең, кибірлерінең тузаланып көзітчеткені В.Кобяковтың чайаачызы фольклорнаң пик палғалыс парғанын таныхтапча.

Автор оңның матырларны хоостапчатса, оларның чон кирее үчүн

күресчеткеннерін көзідерге киліскек сөстер, тиңнестіріглер, эпитеттер таапча.

Улуғ чоохтың өөн сағызын чарыдарында оңнығ нимес матырларның омазын хоостааны полызыбохча. Оларның тастындағы көрімі, тудынған хылыхтары, чоохтанған чоохтары пайларның кізі мойнында чуртапчатханнарын, чабал хылыхтарын арландыра көзітче.

«Айдо» улуғ чоохтың пай тілі, иптіг пүдізі, пөзік идеязы хакас литературазындағы проза жанры азахха турчатханын киречілепче.

Улуғ чоохтың соонаң В.Кобяков чоохтар пасхан. «*Мылтых табызы*», «*Хасхыларның унадылған ордызы*» чоохтарда автор чонның Совет үлгүзі үчүн харбазығда піліне араласчатханын көзітче.

В.Кобяков «*Хасхыларның унадылған ордызы*» тіп чооғында пір ле хорығдаңар пасча — хасхыларның артхан-халғанын чох идер халғанчы күрезігдеңер. Че автор хорығдаңар ала тарта паспинча. Пастап піс партизаннарның, соох тібин, хар-пораанны өтіре, тайға тасхылны тобыра париғаннарын хығырчабыс, ол арада автор пісті өөн матыр Овчинниковнаң, партизаннарнаң таныстыр салча. Иди писатель хығырығчыны өөн хайынысха чағдат салча. Хасхылар ордызынзар париғаннарында, анаң чаалазығда партизанар постарын хайди тудынғаннары хоостыра оларның хылыхтарының өөн сариларын піліп алчабыс, оларға паалағ пирчебіс, чоохтың өөң сағызы пазыңа сиип одырча.

«*Мылтых табызы*» чоох хайди даа хомзыныстығ тоозылчатса, автор чуртаста революционнай күс чиңеріне киртіндірче.

В.Кобяковтың кізі көңнің чарыдар узы өс парғанын «*Казан*» чоох киречілепче. Мында, чуртазын сағысха кирип, поэзынаңар чоохты матыр апарча. Пүўңгі часкалығ күнни көзідіп, алындағы аар, хорылыстығ чуртасты аннаң андар тиңнестіріп, автор чоохтың өөн сағызын чарытча.

Хакас чонының революция алнындағы аар чуртазынаңар, хараа-күнөрте пайларға тик теедег тоғынғанынаңар «*Пасха кізі аңмары*» чоохта иптіг омалар, кибірліг сөстер таап пасча.

Наа хоных пүдірии парчатхан чылларда иргі чурттың артхан-халғаннары

чонға тың харығ полғаннар. Чуртаснаң тиң хаалапчатхан писатель ол сурығлардаң хыя турбаан. Хамның, тигіриб тоғынчыларының кізее хынии чох, сайбағлығ киректерін, «Сүген», «Кірөске түзіргені» чоохтарда чарыдып, күлкее тартча. Чонның мойнында чуртап, худай сөзінең пүргеніп, чабал киректер итчеткеннерін писатель іле сығарча, күлкее тартча.

А.Кузугашевтің «*Өөрліг пүүрлер*» тіп улуғ чооғында нинче-нинче хорығ көзіділче:

пастағызы — Миша ағаны ахтар өдір парыбысханы;

ікіңчізі — Васяның, аның арғыстарының урокта абыснаң урунызы;

үзінчізі — ахтарның хорылызы;

төртінчізі — ікі хызыл гвардеецтің чооғы, оларның өлімі.

Автор, өөн матыр Васяны нинче-нинче хорығлар пастыра иртіріп, аның чуртасха хайиин, сизігі өсчеткенін көзідіп одырча. Оолахтың алнынча көп кізілер иртіпче:казактар, пайлар, чох-чоостар, хызыллар. Өөн матырның на нимес, че пасха даа персонажтарның омазын, оларның, хорығларға көре, сағыстары алысчатханын автор чарых көзіт салған. Пістің хараабысха пос көрінчелер: Васяның пабазы, атха азымахтанған казак, ахтарның алнында сыыға кірерге харазып сойлапчатхан Стереофоныч пай паза даа пасхалары.

Улуғ чоохта чоохталчатхан хорығларны уламох чарых көзідер үчүн, автор литература произведениезінде поладырған паза пір ондайнаң тuzаланча — автор, поэтының чооғына персонажтың (Сергейнің) чооғын кирип, хайынысты аннаң андар узарада апарча. Иди чоохтың істіне паза пір чоох кирил парча. Аннаң сығара ікі хызыл гвардеецтің омазын чахсы оңарчабыс, партизаннардаңар хоза піліс алчабыс, улуғ чоохтың удур-төдір палғалыстығ нинче-нинче хорығ көзіділче, чуртас алғыда хабылча, персонажтарның саны көп, өөн матырның чуртасха көрізі хайди тыыпчатханы иледе узарада көзіділче.

Андағ полча улуғ чоох жанрының хоос пүдізі.

В.Кобяковтың чоохтарының узы, тілінің пайы хакас литературазы өзерінде, литература жанрлары тилирінде улуғ хозым полғаннар.

Литература

1. Очерки истории хакасской советской литературы /Под ред. Т.Г.Тачеева. - Абакан: Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1985. - 288 с.
2. История хакасской литературы. - Абакан: Хакасское книжное издательство, 2011. - 278 с.